

Г.Н. Тошев

Крым в эпоху бронзы

Запорожье: Запорізь. нац. ун-т, 2007. — 304 с., ил.

Незважаючи на певні успіхи вітчизняної археологічної науки у вивченні проблем генези, розвитку й занепаду культур епохи бронзи Причорномор'я, багато питань цього складного процесу досі залишаються мало вивченими чи дискусійними. І хоча поселення, курганні та безкурганні могильники, а також випадкові знахідки бронзової епохи на теренах Кримського півострова почали вивчати ще з кінця ХІХ ст., однак ця територія була сверідною білою плямою на мапі бронзового віку України. Цю прогалину спробував заповнити Г.М. Тошев.

У Вступі (с. 4—19) рецензованої праці розглянуто природні особливості Кримського півострова, джерелознавчу базу та історію вивчення пам'яток епохи бронзи Криму. Дослідник вперше навів розгорнуту історіографію питання. Всю історію вивчення питання Г.М. Тошев розподілив на чотири періоди: 1870-ті рр. — кінець 1910-х рр.; початок 1920-х — кінець 1950-х рр.; початок 1960-х — середина 1990-х рр.; середина 1990-х рр. — початок ХХІ ст.

Автор дійшов висновку, що територіально півострів вивчено досить нерівномірно. На сьогодні найкраще досліджено райони Північного та Передгірного Криму, Тарханкуту та Керченського півострова. В інших місцях пам'ятки епохи бронзи відомі переважно за даними розвідок. З огляду на це досі не створено цілісної картини розвитку Кримського півострова за доби бронзи.

Г.М. Тошев послідовно характеризує курганні поховання, ґрунтові могильники, матеріали, що походять із поселень та стоянок, випадкові знахідки. Всі дані зведено в одну таблицю (с. 20—21, прим. 11, 262, табл. ІІІ). Слід зазначити, що у 1980-х рр. Г.М. Тошев проводив активні дослідження кримських старожитностей, результати яких було висвітлено в численних публікаціях, узагальнювальних статтях та монографіях. До того ж, він є засновником і незмінним редактором добре відомого на теренах країн СНД та за його межами періодичного видання СППК (ДСПК), у якому регулярно публікують матеріали з розкопок пам'яток епохи бронзи Криму.

Особливу категорію джерел становлять поки що *нечисленні* антропологічні та палеозоологічні дані.

© С.В. ІВАНОВА, А.С. ОСТРОВЕРХОВ, 2008

Історію бронзового Криму Г.М. Тошев розглядає за поширеною системою культурно-історичних спільностей, під якою розуміють сукупність археологічних культур, об'єднаних за подібним набором територіальних і хронологічних ознак. Автор виокремлює такі культурно-історичні спільності та культури: ямну культурно-історичну спільність (ЯКІС); катакомбну культурно-історичну спільність (ККІС); культурно-історичну спільність багатопружної кераміки (КІСБПК); зрубну культурно-історичну спільність (ЗКІС); сабатинівську та білозерську культури.

Третій розділ монографії (с. 24—93) присвячено характеристиці раннього періоду епохи бронзи на кримських теренах. Автор зупиняється на історії вивчення пам'яток ЯКІС на Кримському півострові, особливо ретельно характеризує праці А.О. Щепінського, В.О. Сафронова та деяких інших дослідників. Зазначивши, що питання про культурну атрибуцію пам'яток ЯКІС Криму до цього часу є дискусійним, автор, детально проаналізувавши матеріали розкопок останніх десятиліть, запропонував свій варіант розв'язання проблеми. Г.М. Тошев вважає, що на Кримському півострові співіснували ямні племена з різними поховальними обрядами.

Особливу увагу дослідник приділив характеристиці «поховань у кам'яних ящиках», а також кількох стоянок, які свого часу А.О. Щепінський виокремив у кемі-обинську культуру (КОК) і датував нижньомихайлівським горизонтом дозрубного періоду. Пізніше тезу про існування КОК у тому чи іншому варіанті підтримала низка провідних фахівців з історії бронзового віку Східної Європи, зокрема Д.Я. Телегін, В.О. Сафронов, О.Г. Шапошникова, О.М. Лесков, В.О. Дергачов та ін.

Г.М. Тошев детально розглянув джерелознавчу базу та історіографію питання й, на наш погляд, дійшов аргументованого висновку щодо неправомірності виокремлення самостійної КОК (с. 63 сл.). Цей висновок апробовано у численних публікаціях автора.

У четвертому розділі (с. 94—171) автор характеризує середній період епохи бронзи у Криму, який він усід за Є.М. Чернихом та Л.Б. Орловською (Черных, Орловская 2004) поділяє на два етапи: ККІС та КІСБПК.

Аналізуючи пам'ятки ККІС, дослідник зробив стислий історіографічний огляд, зазна-

чивши, що катакомбні старожитності на півострові було відкрито лише на початку 1950-х рр. Відтоді їх кількість значно збільшилася. Вивченню поселень та поховань цього хронологічного періоду приділяв значну увагу й сам Г.М. Тощев. Автор дійшов висновку, що Крим, з огляду на його географічні особливості, був периферійною зоною ККІС, куди відбувався відтік населення, яке проживало тут певний час, навіть під час великих трансформаційних процесів, розпаду спільності у степовій смузі Причорномор'я. З огляду на добру обізнаність автора монографії з матеріалами Північно-Західного Причорномор'я, важливим є його висновок про подібність процесів, що відбувалися на Кримському півострові та заході Причорноморських степів.

Певною мірою інноваційним є підрозділ книги, в якому наведено характеристику КІСКБПК Криму. Як і деякі інші дослідники (Литвиненко 2003; 2005), Г.М. Тощев вважає, що подібні пам'ятки необхідно розглядати у системі «спільності культур багатопружної кераміки» (Черняков, Тощев 1985, с. 28; Колотухин, Тощев 2000, с. 220—221; Тощев 2005, с. 146). Слід зазначити, що дослідник і сам вніс вагомий внесок у вивчення КІСКБПК Криму. На наш погляд, буде виправдано як з формального, так і методологічного поглядів, розширити назву кам'янської культури О.Є. Кислового (Кислый 2000; 2006) у *кам'янсько-планерську культуру*.

Надзвичайно цікавим є п'ятий розділ монографії «Пізній період епохи бронзи» (с. 172—206), оскільки дотепер матеріали пізньої бронзи Криму в усій своїй сукупності не були предметом спеціального дослідження, хоча спорадично їх використовували для загальноісторичних реконструкцій та в публікаціях. Епоху пізньої бронзи Криму характеризують зрубна, сабатинівська та білозерська культури.

Останнім часом відбулися значні зрушення у вивченні зрубних пам'яток на теренах Кримського півострова. Якщо на археологічних мапах до середини 1980-х рр. їх було зафіксовано лише в окремих зонах, то нині встановлено, що племена зрубного часу щільно заселяли майже всю територію Криму.

На основі нагромаджених матеріалів, у здобутті й обробці яких брав активну участь й автор рецензованої монографії (Колотухов, Кислый, Тощев 1994; Колотухин, Тощев 2000; Колотухов, Тощев 1998; 1998а), детально схарактеризовано зрубні поховальні пам'ятки. На думку дослідника, населення зрубного часу Криму продовжувало будувати кургани у відкритому степу, на вододілах та у передгір'ях, а також впускати поховання у більш давні насипи. Цікавими є висновки про існування на досліджу-

Титул монографії Г.М. Тошева

ваній території особливих курганів-святилищ, подібних до тих, що функціонували у зрубний час й на інших територіях.

Значну увагу Г.М. Тощев приділив характеристиці сабатинівських пам'яток Криму, вивчення яких розпочалося в 1940-х рр. Значну кількість поселень розкопано у передгір'ях та Гірському Криму, менше — на Тарханкуті та Керченському півострові (Колотухин 2003, с. 28—31). Матеріали відбивають різні стадії розвитку сабатинівської культури.

Новаторським є третій параграф п'ятого розділу монографії «Пам'ятки білозерської культури» (с. 195—206, рис. 89), присвячений комплексній характеристиці поселень (Кірове, Бай-Кіят, Фонтани, Дружне-2) та ґрунтових могильників (Донський, Зеленогірський, Суучхан, Ташли-Баїр). При цьому зроблено висновок, що білозерський комплекс Криму зіставний із матеріалами степового Причорномор'я, але значно бідніший.

У шостому розділі «Питання хронології культур епохи бронзи Криму» (с. 207—209) автор зупиняється на одному з недостатньо розроблених питань — проблемі хронології археологічних культур епохи бронзи. За Г.М. Тошевим, поховальні пам'ятки ЯКІС утворюють три обрядові групи, що співіснували у певні хронологічні періоди. У межах ЯКІС дослідник пропонує розглядати й пам'ятки у кам'яних ящиках. Дотепер катакомбних пам'яток на кримських теренах досліджено мало, при цьому вони частково співіснують із пам'ятками, залишеними носія-

ми ямних традицій. Посткатакомбний період також характеризується співіснуванням різних культурних утворень. Так, на ранніх етапах сабатинівське населення у різних частинах півострова співіснувало зі зрубними племенами бережновсько-маївської культури. У білозерський час, з огляду на кліматичні зміни, більша частина населення мешкала у передгір'ях та гірських районах Криму, де у подальшому сформувалася кизил-кобінська культура.

Досить важливим є висновок Г.М. Тощева про те, що на території півострова, не в останню чергу внаслідок його фізико-географічних умов, порівняно зі степовим Причорномор'ям, в епоху бронзи історичні процеси проходили у сповільненому темпі, а матеріальна культура населення краю була відсталішою. Одним із показників культурного прогресу культур енеоліту—бронзи є наявність виробів із «єгипетського фаянсу» та скла (Острроверхов 1982). Якщо у степах Північного Причорномор'я подібні вироби з'явилися ще в часи пізнього Трипілля й трапляються на пам'ятках всього хронологічного зрізу (Остро-

верхов 2004; 2005), то на кримських теренах вони практично невідомі*.

Незважаючи на позитивне враження в цілому, монографія не позбавлена недоліків. Насамперед це стосується питань хронології. Недостатньо з'ясовано хронологічну позицію культурних утворень півострова за доби бронзи, що пов'язано з відсутністю радіовуглецевих дат та хронологічних реперів. Мало уваги приділено зв'язкам із Кавказом, що, імовірно, могли надати своєрідну специфіку регіону. Автор не повною мірою залучив до своєї праці дослідження антропологів, де в чому співзвучні його висновкам. Так, ідентичність антропологічного типу кемі-обинців та ямних угруповань півдня України (Потехіна 1990; Телегин та ін. 2001) може бути ще одним аргументом на користь його концепції щодо місця поховань у кам'яних скринях у контексті ямної культури. Антропологічні дані можуть деталізувати й деякі міграційні процеси, що стосуються Криму. Так, С.І. Круц фіксує пересування населення Криму («кемі-обинців») у район Каховки і Примор'я. Окремі причорноморські ранньокатакомбні групи просувались через Крим, Керченську протоку й далі на Північний Кавказ, де могли взяти участь у формуванні передкавказької культури (ДІУ 1997, с. 531, 537). Крім того, за антропологічними даними, зафіксовано міграції північнокавказців через Огрінську переправу в межиріччя Інгульця та Бугу, що спричинило рух значної частини пізньоямного та ранньокатакомбного населення України у південно-західному та південно-східному напрямках (ДІУ 1997, с. 533). Ці розселення та міграції бронзової доби, що підтверджуються даними антропології, можна розглядати і як підтвердження концепції Г.М. Тощева щодо Кримського півострова як периферійного ареалу, куди постійно відбувався відхід населення.

* Показовою у цьому плані є знахідка лише однієї намистини із каламутного бірюзового скла у пох. 10 білозерського могильника Ташли-Баїр під Сімферополем, у той час як у білозерських похованнях Нижнього Подніпров'я, Подністров'я та Подунав'я подібні прикраси трапляються надзвичайно часто й у великих кількостях. Матеріал, із якого виробляли подібні намиста, за своїм хімічним складом не має аналогій у синхронному склі Близького Сходу та Єгипту, де локалізувалися головні склоробні центри епохи бронзи. Останнім часом подібне скло у невеликих кількостях зафіксовано на пам'ятках XII—IX ст. до н. е. на теренах Центральної та Західної Європи, що дало привід говорити про функціонування на фінальному етапі бронзи в Європі ще однієї школи склярства, якісно відмінної від близькосхідної та давньоєгипетської. Ташли-баїрська знахідка фіксує південно-східні межі поширення скла «білозерського» типу (Острроверхов 2001; 2001—2002).

С.В. ІВАНОВА,

Одержано 04.04.2008

А.С. ОСТРОВЕРХОВ

Археологія Української РСР. — К., 1985. — Т. 1.

Березанская С.С., Отроценко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы Украины. — К., 1986.

Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1.

Кислий А.Е. Каменская культура Восточного Крыма // *НЗ ІФ ЗДУ.* — 2000. — Вип. 9. — С. 206—228.

Кислий О.Є. Основні риси кам'янської культури Східного Криму // *Археологія.* — 2006. — № 3. — С. 21—34.

Колотухин В.А. Население предгорного и горного Крыма в конце II — первой половине I тысячелетия до нашей эры: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1988.

Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — в начале железного века. — К., 1996.

Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003.

Колотухин В.А. Культуры эпохи бронзы // Крым сквозь тысячелетия. — Симферополь, 2004. — С. 29—47.

Колотухин В.А., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. — Запорожье, 2000.

Колтухов С.Г., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1993—1995 гг.). — Запорожье, 1998.

- Колтухов С.Г., Тоцев Г.Н.* Курган эпохи бронзы у села Просторное в Крыму // НЗ ИФ ЗДУ. — Запорожье, 1998а. — Вып. 4. — С. 134—141.
- Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тоцев Г.Н.* Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1991—992 гг.). Запорожье, 1994.
- Лесков А.М.* Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. — К., 1965.
- Лесков А.М.* Кировское городище // Древности Восточного Крыма. — К., 1970. — С. 7—59.
- Литвиненко Р.О.* Культурно-таксономічний статус пам'яток типу Бабино-3 // Историчні і політичні дослідження. — Донецьк, 2003. — № 3—4 (15—16). — С. 38—45.
- Литвиненко Р.О.* Культури бабинська і лолінська до проблеми контактів // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної Європи. — Луганськ, 2005. — С. 75—78.
- Острроверхов А.С.* Стекло и фаянс как источник для изучения прогресса археологических культур Северного Причерноморья в эпоху бронзы и раннего железа // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. — Ереван, 1982. — С. 97—99.
- Острроверхов А.С.* Склярство білозерського часу // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 3—21.
- Острроверхов А.С.* Древнейшее археологическое стекло Восточной Европы (конец IV тыс. — первая половина VII в. до н. э.) // STRATUM plus. Земля Триполиада. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест. — 2001—2002. — № 2. — С. 386—430.
- Острроверхов А.С.* Стародавні «фаянси» як історичне явище у пам'ятках епохи бронзи — початку заліза на території Східної Європи (III — перша половина I тис. до н. е.) // СППК. — 2004. — Т. 11. — С. 317—343.
- Острроверхов А.С.* Древние «фаянсы» в памятниках эпохи бронзы — начала железа в Восточной Европе (III — первая половина I тыс. до Р. Х.) (парадигмы артефактов) // STRATUM+. — 2003—2004. — № 2.
- Потехина И.Д.* Населення усатовської культури за даними антропології // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 56—67.
- Стрежелецкий С.Ф.* Очерки по истории Гераклеийского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1954.
- Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В.* Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского региона. — Луганск, 2001. — 152 с.
- Тоцев Г.Н.* Период КИОМК Крыма // На пошану С.С. Березанської. Зб. наук. праць. — К., 2005. — С. 143—148.
- Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976.
- Черных Е.Н., Орловская Л.Б.* Радиоуглеродная хронология катакомбной культурно-исторической общности (средний бронзовый век) // РА. — 2004. — № 2. — С. 15—29.
- Черняков И.Т., Тоцев Г.Н.* Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 5—31.
- Шульц П.Н.* О комплексных историко-археологических и палеографических исследованиях в Северном Крыму // ИКОГО СССР. — 1953. — Вып. 2. — С. 115—124.